

George Lavas Online Archive

Οικισμοί στην αρχαία Ελλάδα

Athens 2008
www.georgelavas.org

Οικισμοί στην αρχαία Ελλάδα

του καθηγητού Γ.Π. Λάββα

Στη γενική του δομή ο αρχαίος ελληνικός οικισμός ήταν, στην κλασική τουλάχιστο περίοδο, ένα όχυρωμένο οικοδομικό σύνολο προορισμένο να καλύπτει άμυντικές, οικιστικές, κοινωνικο-πολιτιστικές και οικονομικές ανάγκες. Τα τείχη, τα ιερά οικοδομήματα, ή αγορά με τα δημόσια κτίρια και τους χώρους της αποτελούσαν την αρχιτεκτονική έκφραση συλλογικών λειτουργιών, ενώ οι κατοικίες συνιστούσαν την ανώνυμη οικοδομική μάζα μέσα στο οργανικό σύνολό του.

Στο σύντομο αυτό άρθρο δεν είναι φυσικά δυνατό να εξαντληθεί συστηματικά ένα θέμα όπως η αρχαία ελληνική πολεοδομία, για το οποίο υπάρχει εύρυστη και εμπειρισιασμένη βιβλιογραφία (1). Έδώ επιχειρούμε μια έγκυρια μόνο τομή, που θα μας επιτρέψει να σκιαγραφήσουμε τη γενική μορφή των πολεοδομικών αυτών συνόλων και να δούμε τη δομή της κατοικίας του μέσου ανθρώπου μέσα σ' αυτά. Θρησκευτικά, δημόσια μνημειώδη οικοδομήματα και ανώνυμες δομές κατοικίας εξετάζονται όχι τόσο στην αυστηρή αρχιτεκτονική τους μορφολογία, ή οποία έχει ήδη μελετηθεί με περισσή ακρίβεια, όσο στη σχέση τους με το άτομο και την κοινωνία που τα δημιούργησαν, αποτυπώνοντας στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική μορφή τους τον προσωπικό χαρακτήρα και την ιδιοτυπία τους. Γιατί αν είναι ανατίρητο ότι το φυσικό πλαίσιο (κλίμα, τοπογραφία, υλικά κτλ) συνιστά ένα βασικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του οικισμού, γεγονός είναι επίσης ότι πέρα απ' αυτόν, κι ακόμη πέρα από τα πάγια δεδομένα που ενοπάρχουν σαν καθοριστικά στοιχεία σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία, έξι-σπου σημαντικό ρόλο παίζουν κι οι ιδιαίτερες εκείνες δυνάμεις - διαφορετικές και ιδιόμορφες για κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο - που του δίνουν τη μοναδικότητα της μορφής και τον κάνουν να διακρίνεται από τον οικισμό μιας άλλης κοινωνικής ή φυλετικής ομάδας, έστω κι αν αναπτύσσεται στον ίδιο χώρο, στην ίδια ή διαφορετική χρονική περίοδο.

Η γενική εικόνα

Ο Άριστοτέλης (2) δίνει το θεωρητικό μέγεθος ενός οικισμού λέγοντας ότι δέκα άνθρωποι δεν αρκούν, ενώ εκατό χιλιάδες είναι πάρα πολλοί για μια πόλη, έννοώντας μ' αυτό ότι βασικό στοιχείο του οικισμού πρέπει να είναι η αυτάρκεια κι η ανθρώπινη κλίμακα. Ο Ξενοφών χαρακτηρίζει μια πόλη αρκετά μεγάλη όταν αριθμεί 5.000

κατοίκους, ενώ ο Ίπποδαμος, ο διασημότερος πολεοδόμος του καιρού του, θεωρούσε τον αριθμό των 10.000 κατοίκων ιδεώδη. Ο Πλάτων τέλος μείωνε αυτόν τον αριθμό στους 5.040 κατοίκους (3). Γενικά μπορούμε να πούμε πως ο μέσος όρος βρισκόταν ανάμεσα στις πέντε με δέκα χιλιάδες κατοίκους, ενώ η έκταση ενός συνηθισμένου οικισμού δεν ξεπερνούσε γενικά τα 180 εκτάρια (4). Ένα ακόμη βασικό κριτήριο για να θεωρηθεί μια ομάδα κατοικιών σαν οικισμός ή πόλη είναι η ύπαρξη κυβερνητικών κτιρίων, γυμνασίου, θεάτρου, αγοράς, κτηνών κτλ, όπως αναφέρει ο Παισανίας (5). Οικισμοί μ' αυτές τις προϋποθέσεις πρέπει να υπήρχαν στον χώρο της σημερινής Ελλάδας και του Αιγαίου γύρω στους 600 περίπου, σύμφωνα μ' έναν τελευταίο υπολογισμό (6). Ήταν στη γενική τους δομή οικισμοί με γεωργικό και ναυτικό χαρακτήρα, κατά κανόνα με κλειστή οικονομία, αφού αποτελούσαν μέρη κλειστών γεωγραφικών και πολιτικών ενότητων, με ίδιο νόμισμα και κρατική ένταξη (πόλη-κράτος) και, τέλος, με κοινή θρησκεία και αντίληψη της ζωής. Η μικρή τους κλίμακα, ο περιορισμός τους μέσα στο σταθερό πλαίσιο των τεχνών και οι κλιματικές συνθήκες (όργάνωση της ζωής κατά μεγάλο ποσοστό σε υπαίθριους χώρους) έδιναν την εύκαιρία στον κάτοικό τους να έχει έντονη κοινωνικότητα, που ανέπτυξε την προσωπικότητά του αλλά και τον υποχρέωνε να ύφισταται άμεσα τον έλεγχο του κοινωνικού συνόλου. «Ζών πολιτικών», ο πολίτης των αρχαίων ελληνικών πόλεων ήταν ταυτόχρονα και άτομο που ένοικε έξωθεν έντονα την ανάγκη της ιδιωτικής ζωής. Αυτή η θέση και αντίθεση της κοινής συμβιώσεως αντικατοπτρίζεται με σαφήνεια στην πολεοδομική δομή των οικισμών και εκφράζεται με τους δύο βασικούς πόλους, δηλαδή την αγορά, όπου ο άστος περνούσε ένα μεγάλο μέρος από τον χρόνο του, τακτοποιώντας τις πολιτικές, δικαστικές και διοικητικές υποχρεώσεις και υποθέσεις του και αναπτύσσοντας την κοινωνική του συνείδηση, και από την άλλη πλευρά το σπίτι με την αρχιτεκτονική του ένδοσπρέφεια, όπου έβρισκε την απόλαυση της οικογενειακής και ατομικής του γαλήνης.

Η πολεοδομική μορφή του οικισμού

Στα γενικά έγχειρίδια και τις μονογραφίες με θέμα την αρχαία ελληνική πολεοδομία και αρχιτεκτονική συναντάμε τον γενικά παραδεκτό διαχωρισμό των πόλεων σε δύο

Settlements in Ancient Greece

by Professor G. P. Lavas

In its general structure the ancient Greek settlement was fulfilling defensive, residential, socio-political and economic needs. The walls, the sacred edifices, the agora with its public buildings and open spaces were the architectural expression of communal functions, while the dwellings represented the anonymous building volume within the organic whole of the settlement.

This article attempts a brief analysis of the general form of the town plan and of the private dwelling as they relate to the society and the individuals who created them. It concentrates on those special elements which render a form unique and which, in fact, constitute the character of each specific social and cultural community, differentiating it from others that may exist within the same geographic and chronological framework.

The general picture

The ideal size of the ancient Greek community, according to various ancient authorities, was considered to be between five and ten thousand inhabitants within an area of not more than 180 hectares. The criterion for determining whether a group of buildings constituted a settlement was the presence of government buildings, a gymnasium, a theatre, an agora etc. The settlements were, in the main, communities of seamen or farmers, with a self-sufficient economy, a common currency, common religion and an autonomous government (the City State). Their structure encouraged an intense social life, promoting the individual citizen but at the same time placing him under the direct control of the social whole. A counter to this was the need, equally intense, for privacy.

Βασικά αντίθετες κατηγορίες, δηλαδή στις πόλεις με κανονική και στις πόλεις με άκανόνιστη ρυμοτομική οργάνωση (7). Ο κανονικός τρόπος πολεοδομικής συνθέσεως, ο «νεώτερος» κατά τον Αριστοτέλη, συνδέεται με το όνομα του Ίπποδάμου από τη Μίλητο (8), που έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ. και θεωρείται ο εισηγητής του κανάβου (9), τον οποίο εφάρμοσε σε νέες πόλεις όπως ο Πειραιάς, ή Ρόδος κ.ά. Θεωρείται επίσης ο πρώτος κοινωνιολόγος-πολεοδόμος γιατί στο μη σωζόμενο βιβλίο του θεωρεί ιδεώδη τον χωρισμό του οικισμού σε ζώνες για την κάθε κοινωνική τάξη (10). Χωρίς να παραβλέπουμε την ιστορική σημασία του Ίπποδάμου, δεν μπορούμε σήμερα να μιλάμε για «ανακάλυψη» αλλά για όρθολογικότερη συστηματοποίηση και κυρίως διαφοροποίηση μορφών και εμπειριών των ενδομεσων σημερινών πολύ ωριότερα, όπως αποδεικνύουν παραδείγματα από την Αίγυπτο, την Ανατολία, την Κίνα, την Ιαπωνία και την Αμερική. Άλλα και μέσα στην ελληνική περίοδο η πρώτη εμφάνιση τάσεων κανονικής οργάνωσης σημειώνεται πολύ πιο πριν. Χρειάστηκαν βέβαια αρκετά στάδια πειραματισμού για να φτάσουν στη μορφή των λεγόμενων «ιπποδαμείων» πόλεων (Μιλήτου, Θουρίων, Ολύμβου, Πριήνης κ.ά.). Τα παραδείγματα των ενδομεσων κρίκων της εξέλιξης αυτής από τη γεωμετρική μέχρι την κλασική εποχή είναι ελάχιστα, υπάρχουν όμως έστω και ένδεικτικά, και δείχνουν ότι την πορεία της μορφής των ελληνικών οικισμών πρέπει να την φανταστούμε όχι σαν δυο ανεξάρτητες δυνατότητες ή κατηγορίες του σχήματος «κανονική» ή «άκανόνιστη» πόλη· πιο σωστό είναι να τη θεωρήσουμε σαν μία αλληλεξαρτώμενη και αλληλοεπηρεαζόμενη μορφολογική παραλληλία που υπάρχει «δυνάμει» σε κάθε πολεοδομικό σχέδιο και σε κάθε επιμέρους ελληνική περίοδο, με διαφορετική μόνο αναλογία και έμφαση. Γιατί μπορεί η ταξινόμηση των πόλεων σε τέτοια καθαρά σχήματα να αποτελεί μια μεθοδολογική εύκολία, διατρέχει όμως κανείς τον κίνδυνο να μην κυριολεκτεί αφού μέσα στη γενικότητα και την αφαιρετική προοπτική της κάθε κατηγορίας αγνοούνται συνειδητές αποκλίσεις των κανονικών και όρθολογικών τάσεων των άκανόνιστων ρυμοτομικών σχεδίων. Έτσι σχηματοποιούνται τα πολεοδομικά συγκροτήματα σε στατικές μορφές, ενώ στην ουσία τους αποτελούν οργανικές ενότητες με έσωτερική διεργασία αντίθετων μορφολογικών στοιχείων, με διεργασία που θα μπορούσε κανείς να την ονομάσει μεταφορικά «διαλεκτική» σύνθεση οικοδομικών μαζών και χώρων. Η φύση αυτή της συνθέσεως των αρχαίων οικισμών έλπίζω να γίνει εμφανής με την παράθεση μερικών αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων από κάθε φάση της ελληνικής περιόδου, τα οποία δείχνουν καθαρά ότι δεν υποτάσσονται σε διανοητικά σχήματα γεωμετρικής ύψης, αλλά στην έσωτερική νομοτέλεια των ανθρώπινων αναγκών και διαφοροποιήσεων.

Ένα από τα πρώτα παραδείγματα ελληνικών οικισμών αποκαλύφθηκε στη θέση Καρφί της Κρήτης (11) και χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική εποχή. Τα ερείπια του παρουσιάζουν με κάπως σχηματική καθαρότητα το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής πολεοδομικής αντίληψης, που από τότε θα το συναντάμε, διαφοροποιημένο κάθε φορά, μέχρι το τέλος της ελληνιστικής εποχής. Οι κατοικίες στο Καρφί διακρίνονται σε δύο ομάδες, που καθεμιά διατάσσεται με διαφορετικό τρόπο: ή μία, στο ανατολικό τμήμα (σχ. 1), παρουσιάζει όρθογώνια και άξονική διάρθρωση των οικοδομικών μαζών, ενώ η δεύτερη, δυτικά της πρώτης, διακρίνεται για την άβιαστη και άτακτη συγκρότηση των χώρων και την χωρίς σύστημα διάταξη των δρόμων. Η ταυτόχρονη παρουσία δύο διαφορετικών αντίληψεων - κανονικής και ελεύθερης - είναι όπωσδήποτε δύσκολο να βρει μία ικανοποιητική έρμηνεια. Η εξήγηση που δόθηκε (12), ότι δηλαδή μία άλλη φυλετική ομάδα εισέβαλε από την ηπειρωτική Ελλάδα και έφερε το όρθογώνιο σύστημα, παραμένει απλή υπόθεση που χάνει την πειστικότητά της αν λάβουμε υπόψη ότι οι κάτοικοι της ηπειρωτικής χώρας δεν έχουν να παρουσιάσουν αποκλειστικά όρθογώνια πολεοδομικά συστήματα ούτε α' αυτή τη φάση ούτε αργότερα.

1. Καρφί Κρήτης. Πρωτογεωμετρικός οικισμός με όρθογώνια και ελεύθερα διαρθρωμένες κατοικίες.

1. Karfi, Crete. Protogeometric settlement with rectangular and freely planned houses.

This thesis and antithesis, so to speak, of social symbiosis was clearly mirrored in the town plan, with the agora on one hand, where the urban dweller developed his social consciousness, and the introvert character of the private house on the other, where he could enjoy in peace his own personal life.

The plan of the settlement

Ancient Greek settlements are usually described as following one of two basic town-planning patterns, the regular or the irregular. Hippodamus of Miletus is commonly considered to be the father of the former, yet though he undoubtedly applied it in a more rational manner in such towns as Piraeus, Rhodes etc, this general view is far too absolute and schematic. The regular town plan is in fact much older, both within Greece and in other parts of the world. In Greece the forms of settlements must not be seen as falling under the two independent categories of "regular" and "irregular" but rather as belonging to an interdependent, parallel morphological development which was present throughout Greek history, with the emphasis shifting from one form to the other. This dialectic coexistence of the two town planning forms

is clearly seen in the examples illustrated here, ranging from the geometric to the Hellenistic period: fig. 2: Vroulia, fig. 3: Lato, fig. 4: Selinus, fig. 5: Delos, figs. 6A, 6B, 6C: Athens, figs. 5, 10A, 10B and 11: Priene, fig. 8: Kamiros and figs. 9A, 9B: Pergamos. The inherent characteristic in the plan of all these settlements is the simultaneous presence of both planning principles - the "regular" as well as the "free" composition of volumes and spaces. This indicates that in the Greek realm town planning does not obey rationalised geometric patterns, but rather the inherent logic of human needs and those particular characteristics which, along with the ever-present factors of climate, building materials and technical know-how, compose the "ideogram" of a certain community. Two random examples, one of a "regular" and the other of an "irregular" town plan, in this case Priene and Delos (fig. 5), clearly show this formal coexistence and dialogue. In the case of Delos, where the plan is irregular, the dwellings are massed in clusters similar to those of the so-called Hippodamic cities (such as Priene), but the tracing of the streets is more flexible, adapted to the contours of the ground or the will of the owners. Even more striking is the absence of differences in the layout of individual houses in

Περισσότερο πιθανή φαίνεται η έκδοχή ότι το κανονικό σχήμα του ανατολικού τμήματος οφείλεται σε επέκταση του οικισμού που έγινε μεμιάς κι όχι κλιμακωτά, και κατά την οποία επικράτησαν ορθολογικότερα κριτήρια στη διάταξη των κύβων. Έτσι ή αλλιώς, γεγονός παραμένει ότι σ' αυτό το παράδειγμα διαγράφονται καθαρά οι κινούσες δυνάμεις που θα αποτελέσουν τον κοινό παρονομαστή στη δημιουργία της μορφής των οικιστικών συγκροτημάτων στην ελληνική αρχαιότητα.

Στην ύστερτερη γεωμετρική εποχή - πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. - ανήκει ένας άλλος οικισμός στα Βρουλιά της Ρόδου (13), όπου η διάταξη των οικοδομικών μαζών παρουσιάζει αναμφισβήτητα κανονικό χαρακτήρα. Ο οικισμός αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές ορθογωνισμένων χώρων. Η πρώτη σειρά περιλαμβάνει 39 τετράγωνους σχεδόν χώρους με πλευρά 4,50 μ, ενώ από τη δεύτερη αποκαλύφθηκαν μόνο δέκα, με ίδιο σχήμα και διάταξη. Η βόρεια πλευρά του οικισμού (σχ. 2) αναπτύσσεται σε μήκος 300 περίπου μέτρων, αρχικά με διαμόρφωση του τείχους σε ευθεία γραμμή. Λίγο μετά το μέσο του συνολικού μήκους, στα 177 μ, το τείχος χάνει την ευθυγράμμία του και κάμπτεται βορειοδυτικά σε δύο τμήματα που αναπτύσσονται χωρίς αυστηρή αναφορά στην όρθη γωνία, ενώ το υπόλοιπο τείχος προς την πλευρά της παραλίας ακολουθεί τελείως ελεύθερα τη διαμόρφωση του εδάφους.

Η ανώμειξη κανονικών και μη κανονικών μορφολογικών στοιχείων στη γεωμετρική περίοδο συνεχίζεται και στην επόμενη αρχαϊκή, όπως δείχνουν τα πολεοδομικά παραδείγματα της αρχαϊκής Θήρας, της Σελινούντας στη Σικελία και της Λατούς στην Κρήτη (14). Η διάταξη των κύβων στη Λατώ (σχ. 3) παρουσιάζει έντονα αυτόν ακριβώς τον δυισμό πολεοδομικής συνθέσεως, όπου τμήματα με μεμονωμένα κτίρια ή συγκροτήματα δείχνουν ορθογώνια ή κανονική ανάπτυξη ενώ η συνολική εικόνα του οικισμού χαρακτηρίζεται από μία ελεύθερη αντίληψη διατάξεως των μαζών.

Η δυναμική παρουσία της αντίθεσεως «κανονικό-άκανόνιστο» γίνεται καθαρότερη σ' ένα αρχαϊκό παράδειγμα από τη Σικελία, τη Σελινούντα. Στο βασικό σχέδιο των άνασκαφών της δίνει την εντύπωση μίας αυστηρής γεωμετρικής συνθέσεως, που οφείλεται κατά μεγάλο μέρος σε λανθασμένη έρμηνεία (15). Παρατηρώντας ένα τμήμα της 'Ακροπόλεως με κατοικίες (16) διαπιστώνουμε ότι οι χώροι του (σχ. 4), ορθογώνιοι στο σύνολό τους σχεδόν, διατάσσονται χωρίς τον αυστηρό κίναβο του κανονικού συστήματος και υπακούουν περισσότερο στην έσωτερική διαλεκτική ενός ζωντανού οργανισμού παρά στην άφηρημένη συνέπεια μίας γεωμετρικής αρχής. Στην κλασική περίοδο συνεχίζεται η συνύπαρξη των δύο

2
Βρουλιά Ρόδου. Γεωμετρικός οικισμός με παράλληλες σειρές κατοικιών και κανονική και ελεύθερη διάταξη του τείχους.

3
Λατώ Κρήτης. Οικισμός της αρχαϊκής περιόδου.

2
Vroulia, Rhodes. Geometric settlement with parallel rows of houses and regular as well as irregular tracing of fortification walls.

3
Lato, Crete. Archaic settlement.

the two cities, to such an extent that on seeing isolated examples one would not be able to pinpoint their origin. In both towns the form of the house remains the same because the fundamental element, i.e. the concept of space, is common to both.

The form of the private house

Our knowledge concerning the ancient Greek house is very unequal; remains from the geometric and archaic periods are too few and fragmented for us to draw positive conclusions. On the whole they consist of simple one or two-room structures (fig. 12) which, though reminiscent of Mycenaean or Homeric "megara", are of course lacking in the monumentality and sophisticated composition of the latter (fig. 13). Their two spaces reveal a certain hierarchical relationship - main room and hall - an element which allows us to relate them to the Vitruvian terms "prostas" (porch) and "pastas" (portico). "Porch" type houses exist mainly in Priene (fig. 5), in Athens (fig. 15) etc., while examples of the "portico" type house can be found in archaic Aegina (fig. 14) or in classical Olynthus (fig. 25). Nonetheless this classification of the ancient house in two types cannot be considered general and absolute, for in examples from the classical period in Athens (fig. 18) or the Hellenistic period in Delos (fig. 19)

the spaces develop freely without adhering to the established types.

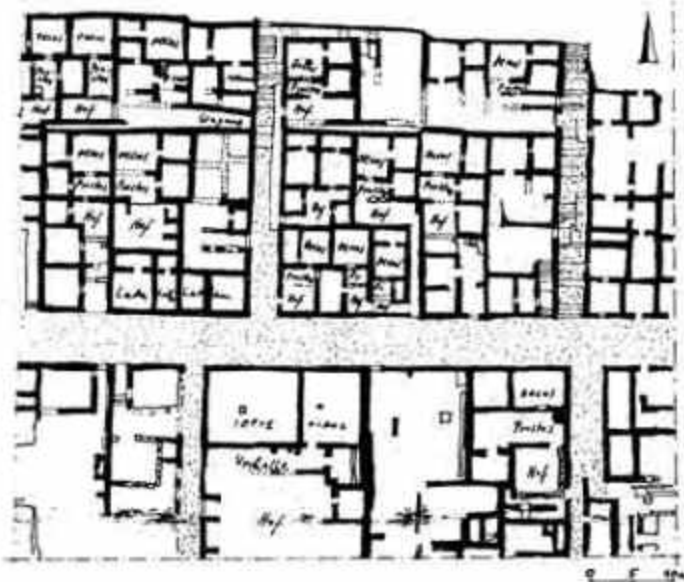
The distinctive element present throughout the evolution of the ancient house is the atrium, with the rooms developing around this central open space (fig. 20). As a result the individual rooms of the house face inward, isolating it from its external environment. This layout reflects the internal structure of the Greek family and especially the role and social position of the woman, who seldom went out; it is also an expression of the man's desire to enjoy undisturbed his own private life. A typical example of this house plan would be the Olynthian house of the "many colours" (figs. 21, 22, 23, and 24), which may be considered typical of the classical period; its excellent excavations publication allows us to form a clear picture of its organisation. Its overall shape was that of a square; externally it presented the appearance of a cube, with blank walls and no openings. The single opening connecting it to the street was the entrance in the east wall, which revealed nothing of the interior layout. Thus the emphasis shifted from external simplicity to the interior, where spaces and functions developed with remarkable freedom and flexibility. Their design was based on the structure of the family, the flow of everyday life, and orientation; the architectural solution, seen from a general

4. Σελινούς Σικελίας. Κανονική διάταξη και απόκλιση από αυτήν στις επιμέρους οικιστικές ομάδες.

5. Δύο τμήματα με κατοικίες από την Πριήνη και τη Δήλο.

4. Selinus, Sicily. Regular pattern and divergences in individual residential clusters.

5. Residential areas in Priene and Delos.

ροπών, μόνο που έδω σημαίνεται έντονότερα η όρθολογική παρουσία του κανονικού συστήματος με την εμφάνιση των «ιπποδαμίων» πόλεων. Μέσα σ' αυτές το στοιχείο του κανόβου έχει το προβάδισμα στη διαμόρφωση του γενικού πλαισίου, παράλληλα όμως επικρατεί μία εμφανής ανεξαρτησία στη διάταξη των επιμέρους χώρων που δρώ αντίρροπα και συμβάλλει στο να αποφευχθεί η σχηματοποίηση κι ή μονοτονία. Έτσι, ενώ στη γενική εικόνα και κυρίως στο σύστημα των δρόμων γίνεται φανερό μια λίγο ή πολύ αυστηρή γεωμετρικότητα, στις καθαυτό μονάδες-νησίδες των κατοικιών και στους υπόλοιπους χώρους επικρατεί απόλυτη ελευθερία διατάξεως (σχ. 5). Από την άλλη πλευρά, στις πόλεις με άκανόνιστο σύστημα σημειώνονται, παράλληλα με την ελευθερή ανάπτυξη τους, όρθολογικές και κανονικές τάσεις. Ο σχηματισμός της αθηναϊκής 'Αγοράς στις διάφορες φάσεις της είναι σ' αυτή την περίπτωση διδακτικός: η διάταξη των κτιρίων της κατά το τέλος της αρχαϊκής εποχής - του δυτικού μέρους τουλάχιστο, που μπορούν να αναγνωριστούν (17) - παρουσιάζει έντονα ένα χαρακτηριστήρα άκανόνιστο, καθώς τα κτίρια τοποθετούνται εμπρός από το ύψωμα του αγοραίου Κολωνού ανεξάρτητα και ασύνδετα μεταξύ τους. Έναν περίπου αιώνα αργότε-

viewpoint, is impeccable. The various spaces (fig. 30A) were organised into zones for functions of the day and the night, with a corresponding orientation (fig. 30B); and into quarters for the women and separate quarters for the men (fig. 30Γ).

Conclusions

The settlements and houses of ancient Greece are two interrelated sets, characterised by freedom and flexibility of design. As organic compositions of spaces, and as direct results of the functions they are required to fulfill, they do not obey abstract or preconceived patterns but rather they express local conditions and the idiosyncrasies of their creators. Their form is characterised by the synthesis of antithetical elements, revealed in the disciplined but flexible layout of the private house and in the more or less regular or geometric handling of the larger building volumes. They express the Greek genius in combining opposites, so that the modular grid used as a general framework allows within it the free layout of individual houses; or, the monumental and sumptuous appearance of public edifices is counterbalanced by the typical simplicity and introvert nature of private structures. Yet public and private areas are characterised by a balanced hierarchical relationship free of extremes, as their

common denominator - human measure - furnished a common set of proportions and dimensions valid for both, so that it was always possible to perceive and experience the part as well as the whole. Their difference springs from a desire to create a balanced relationship between the individual and the whole. The society of the period wanted to avoid the possibility of architectonic competition between the individual (home) and the collective (agora) spheres, upholding the necessary distance between them within the framework of the settlement. Within this framework the settlement and the private house developed as an organic entity, internally self-sufficient and fully conscious of their boundaries. When the population of a settlement could no longer be supported with ease by the economic-productive potential of the area, part of the population moved elsewhere, founding colonies in other areas. Thus the relationship between man and space never produced acute problems. On the contrary, these urban entities show, by their size, their scale and the close relation between space and function, that the criteria on which they were based aimed at rendering them useful and adaptable to the variety of human needs, thus embodying an original and integral functionalism.

ρα (εικ. 6Α, 6Β και 6Γ) οι οικοδομικοί όγκοι της ίδιας πλευράς συγκροτούνται και συσχετίζονται μεταξύ τους υπακούοντας σε μια παρατακτική κανονικότητα που, αν και δεν είναι ακόμη αυστηρά γεωμετρική, ενέχει μαθηματική ύψη και τάξη. Ο χώρος αυτός της αθηναϊκής Αγοράς εύθυγραμμίζεται ακόμη περισσότερο στους ελληνιστικούς χρόνους και παίρνει σιγά-σιγά μορφή που θυμίζει, με μικρές αποκλίσεις, ιπποδάμειο δημόσιο χώρο (εικ. 7).

Στην ελληνιστική εποχή τα σχήματα των πολεοδομικών συγκροτημάτων δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τα προηγούμενα. Στις νέες πόλεις που ιδρύθηκαν από τον Αλέξανδρο τον Μέγα και τους διαδόχους του οι δύο άρχες πολεοδομικής συνθέσεως εξακολουθούν να αντιπροσωπεύονται, αν και με φανερό το προβάδισμα της κανονικής διατάξεως (18), ενώ στη μητροπολιτική Ελλάδα και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας η ανάμειξη των δύο μορφολογικών στοιχείων συνεχίζεται άμειωτη. Αυτό δείχνει ότι η διαμάχη των δύο αντίθετων ροών στον καθαρά ελληνικό χώρο δεν οδήγησε στην επιβολή της μίας πάνω στην άλλη και φανερώνει έτσι τον τρόπο αντιδράσεως και συμπεριφοράς των κατοίκων του (συνειδητό ή όχι), που συνίσταται στη μορφολογική συνύπαρξη και συνδιαλλαγή. Δυο τυχαία συγκροτήματα κατοικιών, τὸ ένα από τη Δήλο και τὸ άλλο από την Πριήνη (σχ. 5), δείχνουν τι ακριβώς εννοούμε μ' αυτή τη συνύπαρξη: στη Δήλο με τὸ ακανόνιστο ρυμοτομικό σχέδιο, οι κατοικίες συγκροτούνται σε νησίδες-ομάδες που θυμίζουν εκείνες των λεγομένων ιπποδαμείων πόλεων, όπως της Πριήνης, μόνο που η διάταξη των δρόμων είναι πιο εύκαμπτη και προσαρμόζεται σε κάθε τοπογραφική επιταγή ή επιθυμία των κατόχων των οικοπέδων. Ακόμα πιο εμφανής είναι η έλλειψη διαφοράς στις κατώψεις των κατοικιών, τόσο που να μην ξεχωρίζει βασικά η προέλευσή τους αν εξεταστούν αυτές καθαυτές. Η δομή του σπιτιού παραμένει και στις δυο περιπτώσεις η ίδια γιατί τὸ θεμελιακό στοιχείο, η αντίληψη τοῦ χώρου, είναι κοινή και στις δύο.

Τὴν ίδια μορφολογική συμπεριφορά μπορούμε να διαπιστώσουμε και σ' άλλα παραδείγματα της ελληνιστικής εποχής, όπως στον οικισμό της Καμείρου (σχ. 8) στη Ρόδο (19), όπου ομάδες κατοικιών σε ὀρθογωνισμένες νησίδες συντίθενται με τὰ δημόσια κτίρια και τοὺς χώρους της αγοράς χωρίς αυστηρὸ γεωμετρικὸ κἀναβο

και σχηματίζουν έτσι ένα σύνολο κανονικῶν στοιχείων που στέκουν σε σχέση ἀκανόνιστη μεταξύ τους. Εκεί όμως που γίνεται ὀλοφάνερη ἡ παρουσία κρυσταλλίνων στη γεωμετρική τους ἀκρίβεια οικοδομικῶν κύβων σε ἀκανόνιστη διάρθρωση μεταξύ τους είναι σ' ένα ἄλλο ἑλληνιστικὸ συγκρότημα, τὴν Πέργαμο. Ἐδῶ φαίνεται νὰ ἐπιχειρεῖται μὴ ἀναστροφή τοῦ ἱπποδαμείου συστήματος με τὴν ἔννοια ὅτι, ἐνῶ στις ἱπποδαμείες πόλεις κυριαρχεῖ ἡ γεωμετρικὴ αὐστηρότητα στοῦ συστήματος τῶν δρόμων, στὴν Πέργαμο (σχ. 9Α καὶ εἰκ. 9Β), (20) αὐστηρὰ γεωμετρικὰ σχήματα οἰκοδομημάτων συντάσσονται με μὴ ἐκπληκτικὴ ἔλευθερία καὶ «ἀταξία» μεταξύ τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἄμορφα ὑπόλοιπα τοῦ χώρου που τὰ χωρίζει. Φυσικὰ ἡ κατάργηση τῆς ὀρθῆς γωνίας στὸν ἐνδιάμεσο κενὸ χώρο δίνει στοῦ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο μεγαλύτερη ποικιλία καὶ δυνατότητες διατάξεως τῶν μαζῶν καὶ ἐπιτρέπει τὴ δημιουργία μίας ὀλοκληρωμένης κυβικῆς συνθέσεως. Ἡ περγαννὴ λύση συνιστᾷ ἕτσι μὴ

6Α.

Ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐλεύθερη διάταξη τῶν κτιρίων κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

6Β.

Ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν στὴν κλασικὴ ἐποχῆ. Διακρίνεται ἡ τάση κανονικῆς διατάξεως τῶν κύβων.

6Γ.

Ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ὁ χώρος ὀρίζεται με μεγάλα κτίρια καὶ πλησιάζει τὸ σχῆμα τῶν «ἱπποδαμείων» ἀγορῶν.

7.

Ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Μακέτα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς με τὸ εύθυγραμμισμένα κτίρια.

8.

Κάμειρος Ρόδου. Ὀρθογωνισμένες νησίδες κατοικιῶν χωρὶς αὐστηρὸ, γεωμετρικὸ κἀναβο.

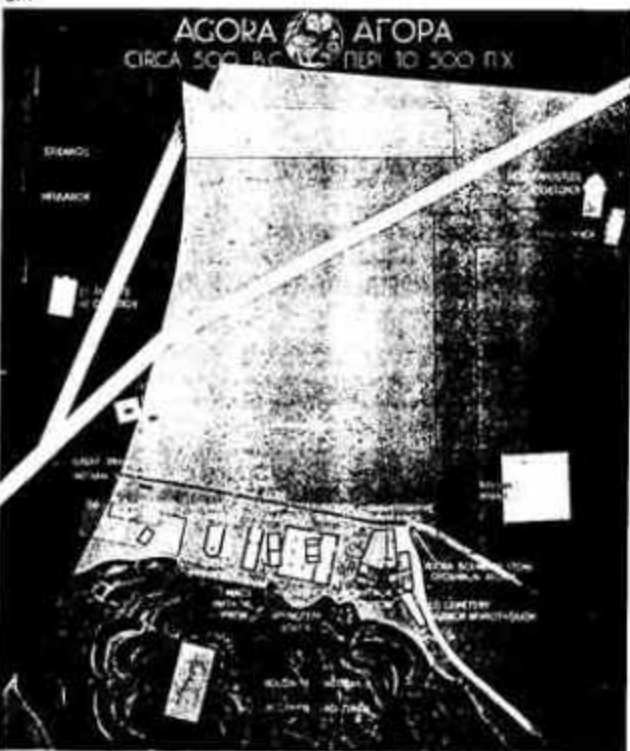
9Α.

Πέργαμος. Σχέδιο τῆς ἄνω πόλεως.

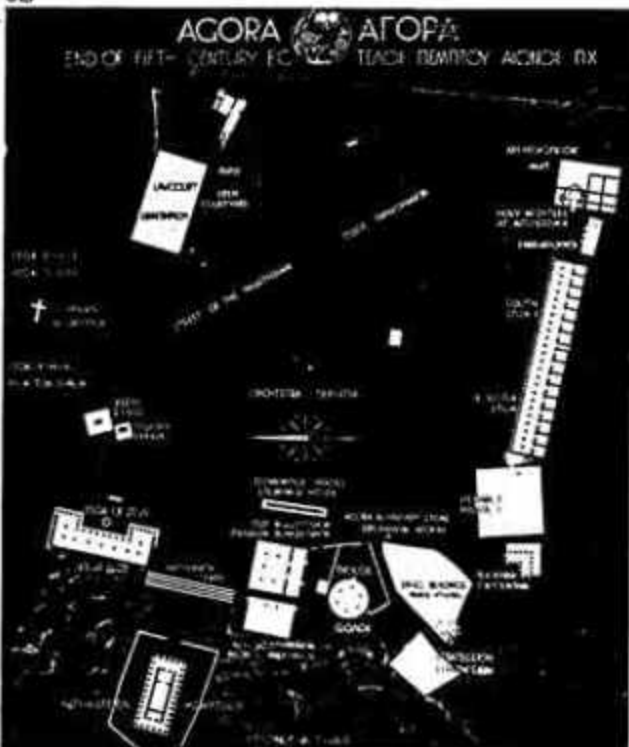
9Β.

Πέργαμος. Μακέτα τμήματος τῆς ἄνω πόλεως.

6Α

6Β

σύνθεση τοπογραφικών δεδομένων και δυναμικού ορθολογισμού που χαρακτηρίζεται από σπάνια αρχιτεκτονική ποιότητα.

Η παράθεση των λίγων αυτών παραδειγμάτων από την αρχή μέχρι το τέλος της ελληνικής εποχής είχε σκοπό να δείξει τη νομοτέλεια της μορφής των οικισμών αυτών. Ο τρόπος που θελήσαμε να τα δούμε επιτρέπει να αντικατοπτριστεί, μέσα από τη μορφολογική τους δομή, ή ιδιοσυστασία των κατοίκων τους, οι δυνάμεις δηλαδή εκείνες που, πέρα από το κλίμα, την τοπογραφία, άμυντικούς παράγοντες, πλούτο ή πενία του εδάφους και άλλα αντικειμενικά δεδομένα, συμβάλλουν αποφασιστικά στο να γίνει ορατό το *Ιδεόγραμμα* ενός ορισμένου κοινωνικού ή φυλετικού συνόλου.

Η μορφή της κατοικίας

Οι γνώσεις μας γύρω από το αρχαίο ελληνικό σπίτι είναι αρκετά άνομοιομερείς. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή

6A. The Athens Agora at the end of the archaic period. Irregular siting of buildings along the west wall.

6B. The Athens Agora during the classical period. Evidence of a regular pattern in the siting of the buildings.

6Γ. The Athens Agora during the hellenistic period. The area is defined by large edifices and resembles in form the Hippodamic agorae.

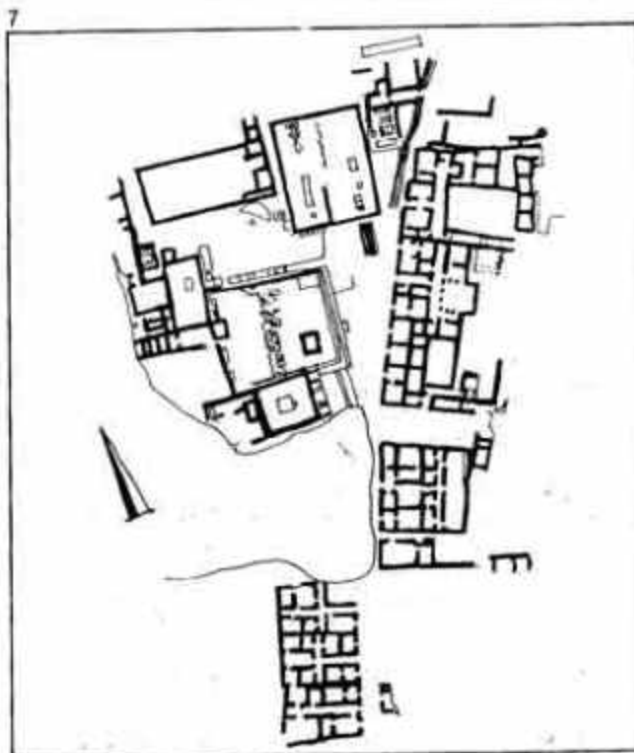
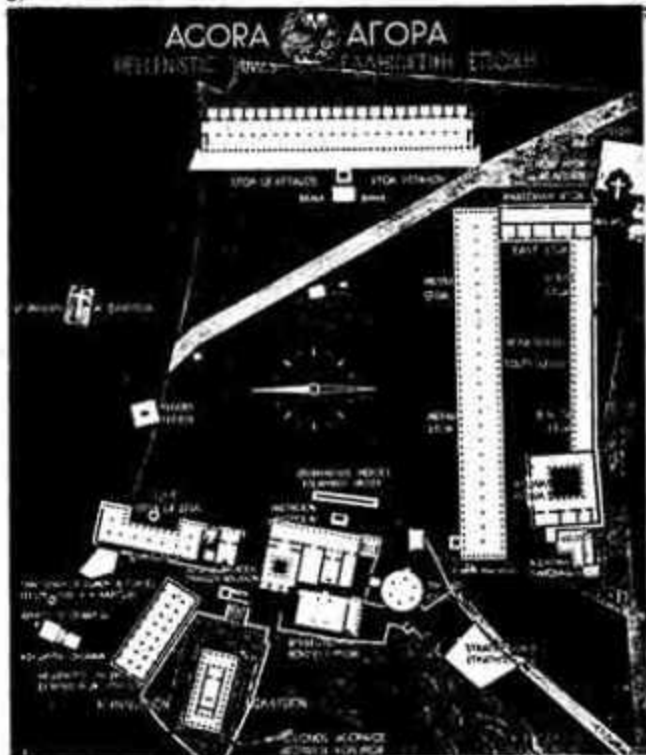
7. The Athens Agora. Model of western sector showing alignment of buildings.

8. Kamiros, Rhodes. Rectangular blocks of houses on an irregular pattern.

9A. Pergamos. Plan of upper city.

9B. Pergamos. Model of upper city.

6Γ

8
9A

9B

έποχή έχουμε ελάχιστα παραδείγματα, κι αυτά έλλιπη, για να βγάλουμε άσφαλή συμπεράσματα, ενώ οι επόμενες περιόδους αντιπροσωπεύονται καλύτερα σε πληροφορίες και επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα για τους χώρους και την οργάνωσή τους.

Πιο κάτω θα προσπαθήσουμε πρώτα να κάνουμε μια σύντομη επισκόπηση με παραδείγματα από όλη τη διάρκεια της ελληνικής εποχής, και κατόπιν θα δούμε την έσωτερική δομή του σπιτιού αναλύοντας μια από τις καλύτερα σωζόμενες κατοικίες της κλασικής εποχής στην Όλυμπο.

Οι άνασκαφές στο Έμποριό της Χίου έφεραν στο φως λείψανα κατοικιών από τη γεωμετρική περίοδο που στέκουν ανεξάρτητες ή μια από την άλλη αλλά σε παράλληλες σειρές στην πλευρά ενός λόφου (21). Πρόκειται για άπλες μορφές μονοώρων και διώρων σπιτιών (σχ. 12), όπως δείχνει το παράδειγμά μας. Η διάταξη του χώρου φαίνεται - μορφολογικά τουλάχιστο - να παρουσιάζει συγγένεια με το μυκηναϊκό ή όμηρικό μέγαρο, καθώς δείχνει η πλευρά της εισόδου όπου διακρίνονται πρόδομος και κίονες με παραστάδες. Όποιοδήποτε όμως δεν μπορεί να νοηθεί αυτή η συγγένεια σαν άπευθείας καταγωγή των ταπεινών αυτών χώρων από τις κατοικίες των βασιλέων της μυκηναϊκής εποχής. Ούτε οι διαστάσεις τους (14 τμ κατά μέσον όρο) ούτε η πρόχειρη κατασκευή και φτωχή εμφάνισή τους μπορούν να συγκριθούν με τη μνημειώδη και σύνθετη μορφή των χώρων των βασιλικών ανάκτορων, ό πυρήνας των οποίων ήταν το μέγαρο. Περισσότερο πιθανός φαίνεται ό δανεισμός μερικώς στοιχείων, που όμως συντίθενται άπείριτα και με έντελώς νέο πνεύμα και δεν έχουν παρά έξωτερική μόνο σχέση με την προγενέστερη αρχιτεκτονική αντίληψη. Η μινωική και μυκηναϊκή πολύπλοκη διάρθρωση χώρων και μαζών, που δημιούργησε τον μύθο του λαβύρινθου, άντικαθίσταται εδώ με καθαρές μορφές ό όποιες είτε στέκουν μόνες στον χώρο είτε άποτελούν συμπλέγματα περισσότερων κατοικιών, όπως στα Βρουλιά της Ρόδου που είδαμε, όπου σχήματα όμοια με του Έμποριού άναπτύσσονται με άπλο παρατακτικό τρόπο. Αυτό ό χώρος (σχ. 13), αλλά και η συνολική εικόνα του οικισμού (σχ. 2), θυμίζουν ελάχιστα την πολυπλοκότητα μινωικών ή μυκηναϊκών συγκροτημάτων (22).

Τά γεωμετρικά παραδείγματα είναι, όπως παρατηρήσαμε, πολύ έλλιπη για να μας δώσουν μια άσφαλή εικόνα της λειτουργικής οργάνωσης του σπιτιού. Οι δύο χώροι τους παρουσιάζουν μια σχετική ιεραρχική διάταξη - κύριο δωμάτιο και προθάλαμος, ένα στοιχείο που επιτρέπει τη συσχέτισή τους με τις όνομασίες τις όποιες έδωσε ό Βιτρούβιος (VI, 7, 10) για τό ελληνικό σπίτι. Ο χαρακτηρισμός δηλαδή του προθαλάμου με δύο όνομασίες - προστάς ή παστάς - έδωσε και τό όνόματα στους δύο βασικούς τύπους κατοικιών του άρχαίου ελληνικού σπιτιού: «προστάς-τύπος» όνομάζεται η διάταξη όταν ό προθάλαμος («προστάς») περιορίζεται και άντιστοιχεί μόνο στο κύριο δωμάτιο, τον «οίκο». Η δεύτερη δυνατότητα, ό «παστάς-τύπος», δεν είναι παρά η επανάληψη περισσότερων μονάδων του πρώτου τύπου, χωρίς όμως μεσότοιχο στους προθαλάμους, έτσι ώστε όλα τό κύρια δωμάτια να άνοίγουν σ' έναν κοινό προθάλαμο, ό όποιος παίρνει τη μορφή ενός χώρου τοποθετημένου εγκάρσια προς τό δωμάτια αυτά, είτε σαν εύρύχωρος διάδρομος είτε σαν στοά με κίονες. Οι δύο αυτοί τύποι εξακολουθούν να είναι σε χρήση και στις επόμενες εποχές. Παραδείγματα τύπου «παστάδος» έχουμε σε άρχαία σπίτια από την Αίγινα (σχ. 14), (23), ή στα σπίτια της κλασικής Όλύμβου (σχ. 25), (24). Ο τύπος της «προστάδος» αντιπροσωπεύεται κυρίως στα σπίτια της Πριήνης (σχ. 5), (25), αλλά βρίσκεται κι άλλου, όπως δείχνει ένα ελληνιστικό σπίτι από την Άθήνα (σχ. 15), (26). Έκτός από σπίτια μέσα σε πολεοδομικά συγκροτήματα, ήρθαν στο φως και παραδείγματα έξοχικών κατοικιών (σχ. 16) με διάταξη τύπου παστάδος (27), ή με συνύπαρξη και των δύο τύπων (28), όπως στην Όνούθη της Κρήτης (σχ. 17). Παρόλα αυτά πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η διάκριση σε δύο τύπους δεν μπορεί να θεωρηθεί γενική και δεσμευτική για τό άρχαίο ελληνικό σπίτι, καθώς δείχνουν παραδείγματα της κλασικής περιόδου από την Άθήνα (σχ. 18),

10A.

Πριήνη. Τμήμα της περιοχής των άνασκαφών.

10B.

Πριήνη. Άναπαράσταση του κεντρικού τμήματος της πόλεως (Α. Ζιρρέλιος).

11.

Πριήνη. Πολεοδομικό σχέδιο

12.

Έμποριό Χίου. Σπίτι 1 της γεωμετρικής περιόδου.

13.

Βρουλιά Ρόδου. Σπίτια της γεωμετρικής περιόδου σε κανονική διάταξη.

14.

Αίγινα. Σπίτια από τό Έερό της Άφαιας της άρχαϊκής περιόδου.

15.

Άθηναϊκό σπίτι της ελληνιστικής περιόδου.

16.

Έξοχικό σπίτι από την Άττική της κλασικής περιόδου

17.

Άρχαϊκό σπίτι από την Κρήτη

10A

10B

11

10A.
Priene. Partial view of excavated area.

10B.
Priene. Reconstruction of the central part of the city (A. Zippelius).

11.
Priene. Town plan.

12.
Emporio, Chios. House *f* dating from the geometric period.

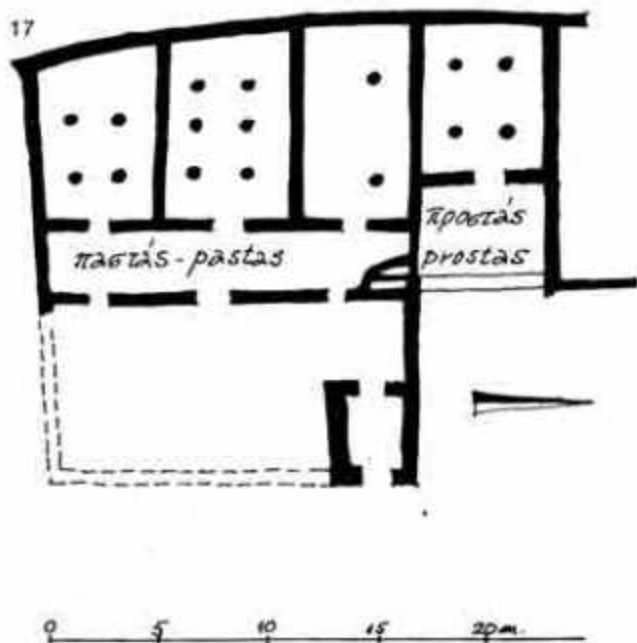
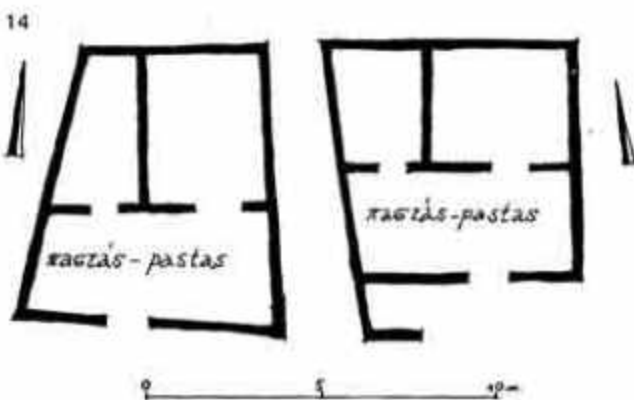
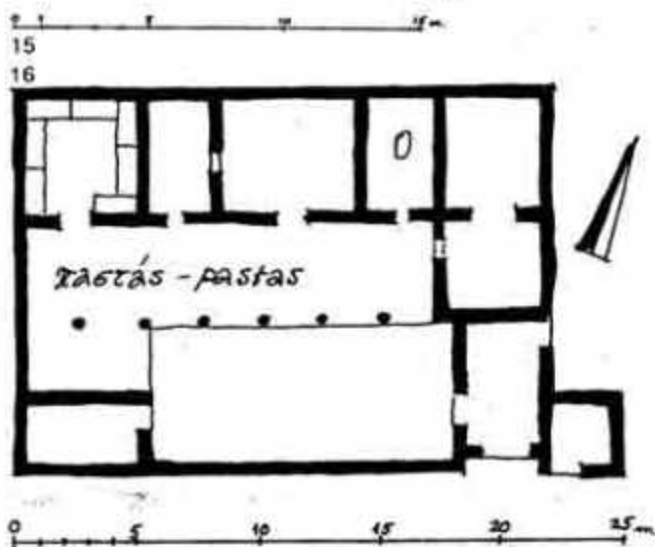
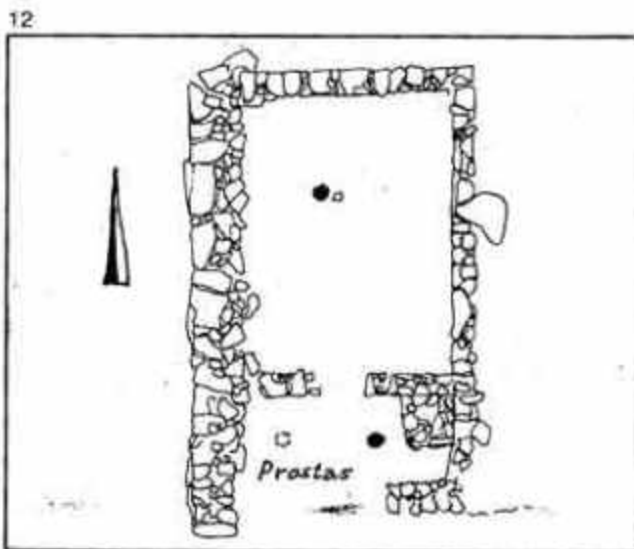
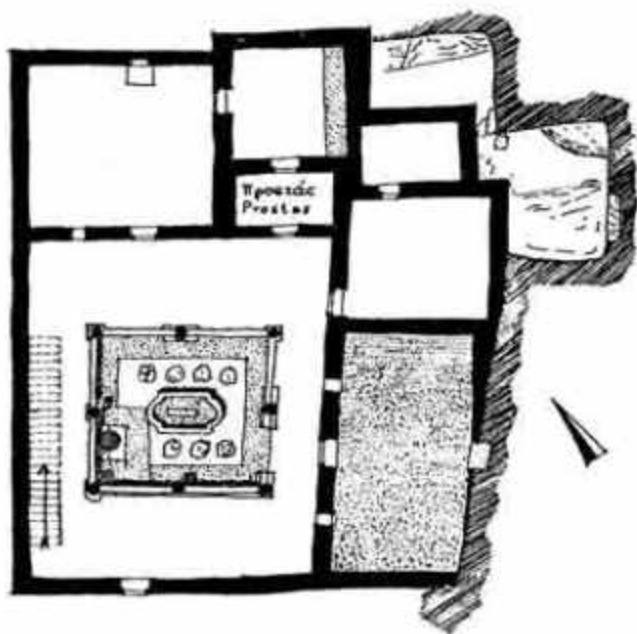
13.
Vroulia, Rhodes. Geometric houses on a regular plan.

14.
Aegina. Archaic houses at the Sanctuary of Aphaia.

15.
Athens. Hellenistic house.

16.
Attica. Classical country house.

17.
Crete. Archaic house.

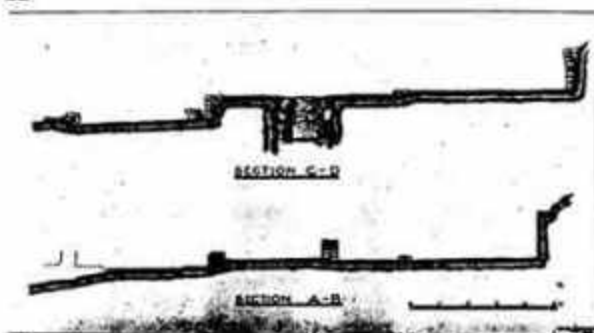

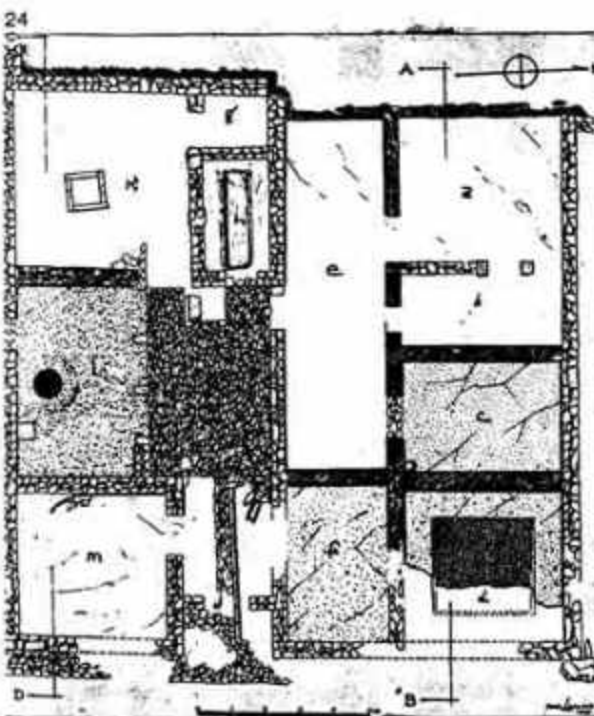
21

22

23

24

18. Αθήνα. Αστικά σπίτια του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ.

19. Έλληνιστικά σπίτια της Δήλου (BCH, XCIII, 1969, p. 1030).

20. Αναπαράσταση αύλης ολύμπιακού σπιτιού (Robinson-Graham, pl. 73).

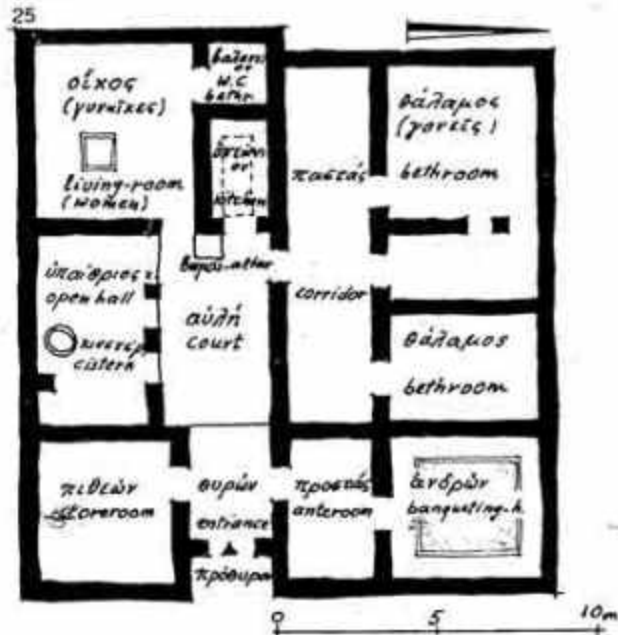
21. Ολυνθος. «Το σπίτι με τα πολλά χρώματα». Φωτογραφία της ανασκαφής από την ανατολική πλευρά.

22. Ολυνθος. «Το σπίτι με τα πολλά χρώματα». Φωτογραφία της ανασκαφής από τη δυτική πλευρά.

23. Ολυνθος. «Το σπίτι με τα πολλά χρώματα». Τομές.

24. Ολυνθος. «Το σπίτι με τα πολλά χρώματα». Κάτοψη.

25. Ολυνθος. «Το σπίτι με τα πολλά χρώματα». Η διάταξη των χώρων.

18. Athens. Town houses dating from the fifth and fourth centuries.

19. Delos. Hellenistic houses (BCH, XCIII, 1969, p. 1030).

20. Reconstruction of atrium in Olynthian house (Robinson-Graham, pl. 73).

21. Olynthos. The house of the "many colours". Excavation photo taken from the east.

22. Olynthos. The house of the "many colours". Excavation photo taken from the west.

23. Olynthos. The house of the "many colours". Sections.

24. Olynthos. The house of the "many colours". Plan.

25. Olynthos. The house of the "many colours". Space organisation.

ή αναπαράσταση ενός ομοίου δωματίου (32) για συμπόσια από μία αθηναϊκή στοά (σχ. 26).

Από τον θυρώνα έχουμε μπροστά μας την αύλη (3,58 x 5,90 μ), τον άκαλυπτο χώρο του σπιτιού, που αποτελεί και την καρδιά του όλου οργανισμού. Κέντρο και πηγή φωτισμού και αερισμού των περισσότερων χώρων, φιλοξενεί επίσης και τον βωμό των οικιακών θεοτήτων (βωμός του Διός έρκειου). Άριστερα εφύρνεται μ' ένα άκομο ύπαιθριο χώρο (παραθάλαμον, 4,00 x 6,00 μ), ο οποίος φαίνεται ότι καλύπτονταν με την κληματριά του σπιτιού, όπως δείχνουν τα τέσσερα στηρίγματα που τον χωρίζουν από την αύλη. Έδώ βρίσκεται κι η κιστέρνα. Μπορεί να πει κανείς ότι αυτός ο χώρος ήταν το έντευκτήριο της οικογένειας, όπου έπαιρνε τα γεύματά της ή ζητούσε δροσιά κάτω από τη σκιά της κληματριάς. Δυτικά της αύλης εκτείνεται το συγκρότημα του γυναικωνίτη με το καθημερινό (οίκος, 5,65 x 5,25 μ), την κουζίνα (όπτανιον) και το λουτρό (βαλανείον, 1,60 x 1,10 μ). Το καθημερινό συνδέεται με την αύλη με μία εύρύχωρη θύρα (πλάτος 1,35 μ) και αποτελεί το σπουδαιότερο δωμάτιο για τα γυναικεία μέλη, γιατί εδώ έκαναν τις δουλειές του νοικοκυριού (σχ. 27 και 28), (33), κι ακόμη γιατί εδώ συγκεντρωνόταν η οικογένεια τις κρύες μέρες του χειμώνα για να ζεσταθεί γύρω από την τετράγωνη έστια. Η κουζίνα συγκοινωνεί άπευθείας με την αύλη, ενώ το λουτρό (σχ. 29), (34) έχει την είσοδό του στο καθημερινό. Οι τρεις αυτοί χώροι αποτελούν έτσι ένα οργανικό σύνολο με άσφογη λειτουργική σχέση, που στις διαστάσεις και τη διάρθρωσή του ελάχιστα έχει να ζηλέψει από τα σύγχρονα κηρύγματα του φονξιοναλισμού. Βορειοδυτικά της αύλης αναπτύσσεται το τελευ-

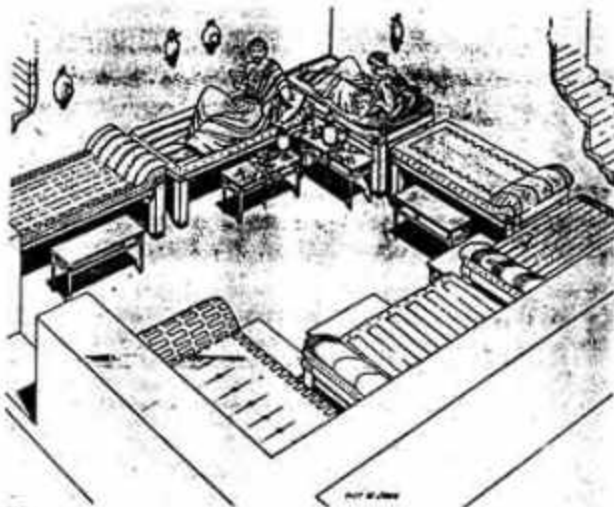
ταίο σύμπλεγμα χώρων, τα ύπνοδωμάτια. Ένας εύρύχωρος διάδρομος (παστάς, 3,00 x 11,00 μ) που συνδέεται άπευθείας με την αύλη έξασφαλίζει ήσυχία και το άνετό χλητο για τους θαλάμους ή διατητήρια, που διακρίνονται σ' έναν μεγαλύτερο με βοηθητικό χώρο κι έναν δεύτερο, μικρότερο, προς τα ανατολικά.

Όπως βλέπουμε, το ολυθιακό αυτό σπίτι έχει να παρουσιάσει λειτουργικές άρετες που έντυπωσιάζουν τον σημερινό μελετητή του. Η σύνθεση των χώρων του γίνεται με κριτήρια την οικογενειακή δομή, τον προσανατολισμό και τον ρυθμό της καθημερινής ζωής, κι η λύση που έπιτυγχάνεται είναι σχεδόν άψεγάδιαστη. Οι διάφορες μονάδες χώρων (σχ. 30Α) διαφοροποιούνται σε ζώνες με λειτουργίες της ημέρας (έργασία, επισκέψεις, έντευκτήριο της οικογένειας, γεύματα κ) και της νύχτας (άναπαυση, ύπνος, έπσημα γεύματα), με αντίστοιχη αρχιτεκτονική διάκριση και προσανατολισμό (σχ. 30Β), και σε ζώνες που εκφράζουν την κοινωνική διαφοροποίηση της οικογένειας (σχ. 30Γ), όπως έπανελημμένα τονίστηκε.

Γενικές παρατηρήσεις

Μετά τη σύντομη αυτή θεώρηση της μορφής του οικισμού σαν συνόλου και του σπιτιού σαν μέρους, τελειώνουμε με μερικές γενικές παρατηρήσεις για τη μορφολογική αντίστοιχία των δύο αυτών στοιχείων, τις όμοιότητες και τις διαφορές στην υπάλληλη σχέση που τα συνδέει.

Πρώτα-πρώτα αποτελούν και τα δύο σύνολα που τα χαρακτηρίζει έλευθερία και εύκαμψία στη σύνθεση. Ούτε ο οικισμός ούτε το σπίτι υπότάσσονται σε άξονικές ή συμμετρικές άρχές. Και τα δυό αποτελούν οργανικές

26

27

28

26

Άναπαράσταση έσωτερικού ενός δωματίου από αθηναϊκή στοά.

27

Τό δίπλωμα των ρούχων.

28

Οικιακές έργασίες. Η Πηνελόπη και ο Τηλέμαχος μπροστά στον άργαλειό.

29

Λουόμενες γυναίκες.

30Α

Όλυθος. •Τό σπίτι με τα πολλά χρώματα». Όμάδες χώρων.

30Β

Όλυθος. •Τό σπίτι με τα πολλά χρώματα». Προσανατολισμός και λειτουργίες.

30Γ

Όλυθος. •Τό σπίτι με τα πολλά χρώματα». Κοινωνική δομή της οικογένειας.